

УДК 323 (4/9)

Головченко В. І.

*Доктор політичних наук, професор Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

НЕЛІБЕРАЛЬНІ ДЕМОКРАТІЇ ЯК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН ПОСТЫПОЛЯРНОГО СВІТУ

Розглядаються сучасні тенденції глобального поширення демократичних інститутів і труднощі їхнього вкорінення в незахідних суспільствах.

Ключові слова: демократія, держава, західна цивілізація, країни, що розвиваються, суспільство.

Стрімке поширення демократичних засад на значні терени світового суспільно-політичного простору після розпаду СРСР і краху біполярної системи глобального протистояння природно спричинило внутрішню диференціацію Спільноти демократій — міжурядової структури, заснованої в червні 2000 р. у Варшаві з ініціативи США задля зміцнення й поглиблення демократичних процесів на глобальному рівні. А західна політична думка актуалізувала запропоновану ще в середині 1980-х рр. концепцію неліберальної демократії (illiberal democracy).

Тоді цей термін був висунутий американськими сходознавцями для кваліфікації специфічних політичних режимів нових індустріальних держав Південно-Східної Азії (а пізніше й Тайваню та Республіки Корея), де елементи формальної процедурної демократії поєднувалися із жорстким авторитаризмом влади. Але західноєвропейські політологі-компаративісти з насторогою поставилися до «неліберальної демократії», оскільки термін містив «ересь» сумніву в універсальній значимості класичних моделей народоправства, що в західній політології трактувалися як єдино демократичні й гідні такими вважатися. Відомий американський політолог індійського походження й редактор нью-йоркського щотижневика «Newsweek International» Ф. Закарія, по-суті, наново відкрив термін «неліберальні демократії», забезпечивши йому широку популярність і стимулювавши відповідну дискусію [1; 2].

У 2006 р. зазначений термін отримав офіційне визнання з боку державно-політичного керівництва США: у посланні до Конгресу про становище країни Дж. В. Буш, ритуально згадавши про множинність шляхів народів до свободи, фактично вперше визнав можливість особливих моделей демократії для близькосхідних країн, а відповідно, й узагалі для всіх незахідних держав. Розмірковуючи щодо перспектив процесів демократизації в Іраку, Єгипті, Палестині й Саудівській Аравії, президент США наголосив: «Демократичні держави на Близькому Сході не будуть схожі на нашу державу, тому що вони виражатимуть традиції їхніх громадян. І все ж свобода—майбутнє кожного народу Близького Сходу, тому що свобода—це право й надія всього людства» [3].

Така постановка питання здається вірною, хоча й трохи запізнілою щодо реалій сьогодення. Дійсно, за чверть століття демократизації колишньої «соціалістичної співдружності» й нових незалежних держав на пострадянських теренах очевидно виявилася неможливість єдиного шляху політичних перетворень у посткомуністичних державах. Центральноєвропейські й балтійські країни—Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Хорватія, Чорногорія, Естонія, Латвія й Литва—пішли шляхом дублювання моделей класичного демократичного політичного режиму. Більшість балканських держав (Албанія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Молдова, Румунія й Сербія), Грузія та Україна продемонстрували різноманітні варіанти комбінації класичних і некласичних моделей демократичного транзиту. Решта держав Південного Кавказу й центральноазійські країни та Росія—взагалі рушили в напрямку до, за визначенням американського політолога й засновника Інституту дослідження Східної Азії Р. Скалапіно, «плюралістичного авторитаризму» [4]. Причому невідповідність класичним демократичним моделям є більш наочною в міру географічної віддаленості таких держав від євроатлантичного й західного культурно-політичного ареалу.

З концептуально-теоретичного погляду серед головних питань, які мають бути осмисленими в цьому контексті, є:—співвідношення між «класичною» й «незахідною» моделями демократії, їхня подібність і відмінність;—форми взаємодії держави й суспільства в різних цивілізаційних середовищах;—перспективи утвердження демократії в якості основної форми політичної життєдіяльності в постбіполярному світі.

Обговорення такої тематики передбачає чітке розуміння соціально-історичної сутності двох типів суспільств—індустріально-капіталістичного й традиційного, що модернізується. Оскільки вони

синхронно існують у світовому просторі, найефективнішим методологічним засобом компаративного дослідження видається інструментарій школи політичної економії розвитку. Вона ґрунтується на синтетичному аналізові суспільних реалій, що органічно поєднує методи економіки, історії, політології й інших суспільних дисциплін. «Піонерами» цього наукового напрямку є такі корифеї світового суспільствознавства, як французький історик і соціолог, представник школи «Анналів» Ф. Бродель [5] та британський дослідник-марксист Е. Гобсбаум— Автор термінів «довге дев'ятнадцяте сторіччя» та «коротке двадцяте сторіччя» [6].

Безумовно, сучасна демократія в її класичній ліберальній формі є продуктом розвитку індустріально-капіталістичного способу виробництва. Втілюючи складність і суперечливість капіталізму як системної цілісності, демократія (політичне представництво) виступає найбільш досконалою формою соціальної організації індустріального й постіндустріального суспільства. Інституціоналізація демократії відбиває історичні віхи розвитку громадянського суспільства, що утворює поле для функціонування політичного представництва. Для даного аналізу концептуально важливий макросоціологічний зріз громадянського суспільства, що постає як автономний і самоврядний простір суспільних відносин, де виявляються економічні, соціальні, безпекові та інші інтереси. В середині цієї сфери життєдіяльності, що охоплює сукупність міжособистісних та міжгрупових взаємодій і їхніх інституційних втілень, формуються й артикулюються соціальні інтереси.

Тому громадянське суспільство можна визначити як простір, де економічні мотивації, індивідуалізуючи й емансипуючи особистість, витіснили чи невідворотно витісняють моделі поведінки, що визначаються доіндустріальними формами життєбуття й соціально-інституційних зв'язків. Громадянське суспільство утворює природну людську іпостась системи політичного представництва— демократії.

Стало загальноновизнаним твердження, що інституційна демократія є певна історична тривалість, що всотала в себе досвід кількох епох, їхні уявлення, ідеї, цінності, світоглядні орієнтири й нормативи поведінки. Процес розвитку громадянських відносин, що тривав у західноєвропейській колиці індустріальної цивілізації більше пів-тисячоліття (поч. XIII—XVIII ст.), супроводжувався висуненням комплексу новаторських ідей у різних галузях Знання. Водночас відбувалося конституювання людського виміру демократії, суверенної індивідуалізованої особистості.

Звичайно, заростки демократії й громадянських відносин можна знайти і в класичній Античності (Еллада й республіканський Рим), але політика як наймасовіше суспільне явище (без чого неможлива реалізація системи політичного представництва) набула адекватного концептуального вираження лише на північному заході Європи, що став ареалом зародження сучасної демократії. Система політичного представництва фактично підсумувала тривалий розвиток громадянських відносин. Своєю чергою, громадянське суспільство, що формувалося, виступило певною соціальною конструкцією, в якій втілилася нова економічна, духовно-інтелектуальна й політична реальність європейської історії. Ця історія стала альфою й омегою новоєвропейської індустріально-капіталістичної цивілізації. Її генетичними ознаками стали дух пошуку й новаторства, сміливе соціальне експериментування, утвердження ідеології вільного товарообміну, початків індивідуальної відповідальності й самоцінності особистості. Тому формування передумов розвитку громадянського суспільства вже на сер. XV ст. набуло в Західній Європі незворотного характеру—багато в чому завдяки кумулятивній дії кількох чинників.

По-перше, християнство сприяло виникненню у мешканців Західної Європи відчуття регіональної ідентичності, належності до єдиного «великого» цивілізаційного субстрату. А належність до християнського соціуму відіграла опосередковану, але важливу роль у становленні ринків, бурхливому розвитку «ігор обміну», в усвідомленні раціоналістично витлумачених інтересів. Під «іграми обміну» Ф. Бродель розумів сформоване в Європі XVII–XIX ст. стійке уявлення про те, що обмін сам по собі відіграє вирішальну, врівноважуючу роль, що за допомогою конкуренції він згладжує нерівності, узгоджує пропозицію й попит, що ринок—це «приховане й прихильне божество» [7].

По-друге, розвиток громадських відносин у Західній Європі вимагав модернізацію системи управління суспільством, тобто інституціоналізацію «органічної» держави, що функціонує на основі балансу інтересів різноманітних соціально-політичних сил. «Консолідація національних держав у Європі на початку Нового часу,—значали американські політологи С. Боулс і Г. Джинтіс,—включала в себе руйнацію докапіталістичних форм народної солідарності й сприяла доступу різних груп до влади через систему політичного представництва, що стала ключовим елементом посилення соціальних позицій для всіх суспільних утворень. Контроль над державою перетворився на головну причину соціального конфлікту» [8, р. 37]. А примус до покори й захист привілеїв еліти, влас-

тиві для переважної більшості доіндустріальних цивілізацій Ойкумени, в Західній Європі втратили свою дієвість.

По-третє, новоевропейська держава, як жодна інша, стимулювала розвиток капіталізму, що вперше змістовно відокремив різні сфери суспільних відносин—економіку, політику, право, культуру, науку й релігійну духовність. Зі свого боку, прогресуючий капіталізм, зміцнюючи приватновласницькі засади суспільного життя й—через «ігри обміну»—проникаючи в усі ніші соціуму, посилював економічні основи політичного плюралізму. Таким чином, виникав природний міцний фундамент теорії політичного представництва, що слугував орієнтиром, пунктом призначення для всієї подальшої еволюції західноєвропейського соціально-політичного масиву.

По-четверте, сфери «функціонування» громадянських відносин не обмежувались містами Західної Європи, що виступали плацдармами системи політичного представництва. Процеси перетворення підданого на громадянина охопили й великі сільські терени, що безповоротно залучалися у вир індустріального економічного, політичного й культурного життя.

Спонтанна модернізація соціально-економічної структури (передусім індустріалізація й урбанізація) призвела, зокрема, до зростання територіальної мобільності населення, розвитку промислових центрів і міських агломерацій. Спільне проживання в цих центрах представників різних соціально-професійних і вікових груп, носіїв різноманітних переконань втягувало масові громади в процеси виробництва, обміну й розподілу. Останній сприяв появі суспільної свідомості індустріального типу—осмисленню загальної й універсальної взаємозалежності членів бюргерського буржуазного суспільства, що формувалося.

Випереджаючи інші регіони тогочасного світу за фундаментальними показниками розвитку (прогрес матеріального виробництва, зрілість соціально-економічних відносин, наявність політичних інститутів і механізмів їхнього регулювання, стан наукових досліджень), Західна Європа шукала нову екзистенціальну парадигму, нову модель взаємодії держави й громадянського суспільства, що народжувалося.

Стабільність соціуму та його інститутів, що досягалася регулюванням стихійних процесів в економіці, а також соціальний захист маргіналізованих верств населення—такі основні ознаки цієї, пов'язаної з іменем Г. Гегеля, моделі співвідношення держави та суспільства. В такій парадигмі охоронні функції держави (на відміну, приміром, від доін-

дустріальних імперій Сходу) впливають зі стратегії реформаторства й захисту населення.

«Розщеплення» індивіда в громадянському суспільстві було ґрунтовно досліджено ще К. Марксом, але вповні коректна констатація двоїстості внутрішньої природи людини (взаємодія егоїстичних і альтруїстичних начал), відчуження особистості від суспільства не мала наслідком пошук спонтанних механізмів упорядкування суспільних процесів. Очевидно, саме тут методологічні витoki деструктивних концепцій класової боротьби й диктатури пролетаріату, що невдовзі виявили обмежену ефективність, причому не лише в Західній Європі.

Насправді ж розуміння загальної взаємозалежності підштовхувало різні соціально-політичні сили до узгодження інтересів і вироблення механізму вирішення конфліктів, нормативні принципи якого мали б загальнообов'язковий характер. Гарантом рівноваги суспільства була покликана стати новоевропейська держава — сила, що підтримує стабільність світопорядку, сформованого ходом історії, з одного боку, і здатна нейтралізувати руйнівні для нації тенденції, присутні в самому громадянському суспільстві, з іншого.

Логіка й динаміка економічних процесів у Західній Європі в другій половині XIX ст. призвела до формування «трикутника» соціальних сил. Його своєрідними вершинами виступали: — дрібні власники (пов'язані як із традиційними, так і з індустріальними типами господарської діяльності); — підприємці торговельно-промислового профілю (знаходилися на різних стадіях класоутворення); — промисловий пролетаріат (значно поповнився після першої промислової революції 1770–1830-х рр.).

Ці три соціальні спільноти, співвідношення між якими змінювалося, створили основу конфігурації влади в західноєвропейському суспільстві. Складність, рухливість, мінливість взаємин головних соціально-політичних сил, посилені імперативом суспільного спокою, визначили координуючу роль держави. Вона розміщувалася на «поверхні» соціального трикутника — на перетині силових ліній, що виходять із кожної його вершини.

Розширення соціального простору індустріально-капіталістичного розвитку мало далекоглядні політичні наслідки. Зокрема, інституціоналізація політичного представництва (навіть в урізаній формі) зробила виборчу урну безпосереднім джерелом влади й перетворила політику на самостійну сферу професійної й суспільно необхідної діяльності. Історичною вихідною точкою цього процесу, на думку автора, слід вважати адміністративну революцію 1830–1850-х рр. Сенсом і

змістом цього феномену стало перетворення державного управління на спеціалізований, суспільно затребуваний вид людської діяльності. Адміністративна революція стала початковим пунктом перетворення функціонерів держави на самостійну громадську силу, непідвладну прямому впливові диспонентів економічної влади.

Квінтесенцією політичної діяльності стало мистецтво завоювання й утримання влади за рахунок вмілого розподілу матеріально-речових результатів економічного росту серед політично значимих класів і соціально-професійних груп суспільства. Незважаючи на недосконалість, цей механізм дозволяв враховувати інтереси різноманітних сил, корегувати прорахунки в економічному курсі й соціальній політиці та висувати на керівні позиції групи «елітаріїв», чиї уявлення про потрібну модель розвитку відповідали (чи не суперечили) інтересам основної маси виборців.

Нові суспільні реалії легітимізувалися концепцією держави загального добробуту, органічно вплетеної в соціально-історичний і духовно-культурний контексти Західної Європи. Крім того, всі найважливіші суспільно-політичні рішення ухвалювалися після загальнонаціональної дискусії, підсумовували котру, як правило, парламентські вибори.

У формуванні класичної траєкторії становлення демократії важлива роль належала чинникам політекономічного походження. Так, духовно-інтелектуальна підсистема виробничих сил, що вже мала потужний греко-римський культурно-політичний фундамент, ускладнювалася, вдосконалювалася й відшліфовувалася Відродженням, Реформацією, Просвітництвом та рухом за права людини. Кожне з цих епохальних явищ позначало новий якісний стан громадянського суспільства й одночасно фіксувало наступний рубіж у диверсифікації системи суспільних відносин. Своєю чергою, взаємодія між елементами/підсистемами соціуму пришвидшувала загальний перебіг розвитку суспільства, оскільки цей процес додатково стимулював вивільнення соціальної й інтелектуальної енергії його складових членів.

Формаційному становленню капіталізму (для Великої Британії, приміром, це 1850-ті рр.) відповідають структурне й функціональне розмежування держави та громадянського суспільства, інституціоналізація представницької демократії, а також рухи за громадянські й політичні права. В останній чверті XIX ст. феномен системності суспільства став частиною політичної культури західноєвропейської еліти. Правлячі угруповання найрозвиненіших націй-держав (nations), нарешті, відчули й усвідомили взаємозалежність головних елементів соціальної струк-

тури (класів, професійних груп та ін.), динамічна рівновага між якими передбачала наявність механізмів компромісу — вирішення конфліктів.

Ефективність таких механізмів була безпосередньо пов'язана з економічним потенціалом держави, її здатністю без насилля знаходити «точки рівноваги» інтереси різних соціально-політичних сил. Про важливість коригувальної ролі держави в довершеній індустріально-капіталістичній системі нагадує висловлювання одного з видатних політиків повоєнної Європи — президента Франції 1974–1981 рр. й керівника Конвенту для розроблення проекту Конституції ЄС В. Жискара д'Естена: «В ряду великих держав Франція стоїть серед тих, хто гірше всього управляв своїм суспільним розвитком: французьке суспільство еволюціонувало хаотично, долаючи численні перешкоди й обмеження революційними ривками» [9, с. 167].

Щоправда, утвердження демократії в Західній Європі відбувалося у вигляді тенденцій, що аж ніяк не відразу набували невідворотного характеру. Приміром, у «колиці» парламентаризму — Великій Британії в 1867 р. лише 8 % дорослого населення мали виборчі права, а на 1911 р. їхнє число сягнуло лише 30 % [10, р. 10]. Крім того, склад британського кабінету міністрів протягом 1830–1860-х рр. відрізнявся абсолютним переважанням вихідців із традиційної аристократії, у той час як юристи й підприємці становили відповідно лише 1/5 і 1/12 частки від представників державного нобілітету.

Зрештою, розуміння демократії в її класичній, західноєвропейській іпостасі передбачає з'ясування співвідношення ринку й політичного представництва, діалектики їхньої взаємодії. Звичайно, чимало відомих європейських науковців мають сумнів щодо наявності прямого зв'язку ринкових механізмів, з одного боку, й представницької демократії — з іншого. На думку автора, очевидно, що така залежність існує, оскільки саме ринкові імпульси й механізми надали потужний (хоча й опосередкований) поштовх розвитку політичної демократії.

Але природна диверсифікація суспільства як структурної, так і функціональної цілісності зажадала дієвих механізмів регулювання економічних і соціальних процесів. Віковичну суперечність між можливістю й дійсністю в політиці проникливо відмітив і афористично висловив сучасний індійський економіст Д. Найяр: «Стурбованість ефективністю має неодмінно бути врівноважена політичним імперативом рівності, так само як і прагнення до економічного зростання слід поєднувати з обов'язковістю соціального прогресу: адже ефективність і зростання є засобами, але не цілями» [11, р. 17].

І регулятором, і посередником між ринком (економіка) та демократією (політика) на Заході стала держава. Саме інтервенціоністська держава є фундаментальною рисою західноєвропейської цивілізації, що сприяє економічному й духовно-інтелектуальному самовираженню суспільства.

Міцність фундаменту політичного представництва/демократії в Західній Європі зрештою визначається наявністю потужного чинника політекономічного походження. Основним суб'єктом політики як найбільш масового суспільного явища став середній клас—неоднорідна соціальна спільнота, що включає в себе дрібних і середніх підприємців, службовців, кваліфіковані сегменти робітництва й інтелігенцію. Ця частина суспільства, що охоплює в розвинених державах від 2/3 (Південна Європа) до 4/5 (Захід у його історичному розумінні) всього самодіяльного населення, виступає стабілізатором суспільства й гарантом відтворення політичного представництва. Незважаючи на неоднорідність, середній клас може розглядатися як гомогенне утворення в тому сенсі, що утворюючи його групи віддають перевагу політичному представництву перед усіма іншими видами влади й згодні з перетвореннями виключно еволюційного характеру (там, де останні диктуються логікою розвитку суспільства та його підсистем).

Очевидно, наявність середнього класу, його відносні розміри, характер та ідейні орієнтири мають стати вихідною точкою аналізу можливої інституціоналізації політичного представництва/демократії в незахідних суспільствах, тобто в «некласичних» умовах.

Але незахідні суспільства помітно більшим чином, ніж західні, характеризуються різноманіттям економічних, етнонаціональних, соціокультурних та інших умов, які кінець-кінцем визначають параметри політичного розвитку. Така гетерогенність, звісно, ускладнює не лише прискорення економічного зростання й політичного вдосконалення, але й управління суспільними процесами.

В абсолютній більшості незахідних суспільств на господарський розвиток і політичну динаміку досі впливають чинники доіндустріального походження, передусім специфічна соціальна організація суспільства, що синтезує сучасні (індустріальні) громади й «традиційні» інституційні об'єднання (сільська громада, кастовий кластер, велика родина та ін.). На перипетії політичної боротьби активно впливають і взаємини між етносами та конфесіями, чисельність яких часом не поступається населенню багатьох європейських держав.

Сучасні незахідні суспільства фокусують на собі головні суперечності глобального світу: 1) між вищими формами наукоємного виробництва й стагнуючими структурами традиційного сектора; 2) між сучасними спільнотами (насамперед середнім класом), що розростаються, й досі чисельно переважаючим населенням, що посідає периферійне становище в суспільстві; між імперативом ефективності господарства й політично мотивованими принципами соціальної справедливості.

На соціально-політичні процеси в таких суспільствах істотний вплив продовжує чинити дуалізм, чи «поляризованість» їхньої внутрішньої структури. Цей дуалізм виявляється на кількох зрізах: — економічному: різна ефективність господарських секторів; — технологічному: розширення економічного простору, виокремлення своєрідних «поліусів», що уособлюють відповідно натурально-традиційну й індустріальну системи виробничих сил; — територіальному: нерівномірність економічного розвитку в різних регіонах, що виявляється в існуванні великих масивів традиційних і «нетрадиційних» економічних відносин; — духовно-інтелектуальному: ступінь відкритості доступу до інформації у елітних і масових верств суспільства; — політичному: свідомість політичної участі у різних етнічних, професійних і конфесійних груп.

Збереження і відтворення дуалістичного характеру сучасного незахідного суспільства безпосередньо впливає із соціально-історичного досвіду більшості країн, що розвиваються. Нерідко це визначається присутністю минулого в сучасному. Соціально-політична структура незахідного суспільства, досі не трансформована процесами індустріально-капіталістичного типу, зберігає (за винятком небагатьох країн, таких як Туреччина чи Південна Корея) пригноблюючий вплив на динаміку особистісних відносин. Традиційні соціально-інституційні зв'язки, підтримувані силами релігії, громадівсько-кастової організації та інших до- і ранньоіндустріальних інститутів, гальмують становлення індивідуалістичних моделей взаємин.

Якщо для Західної Європи середини XVIII ст. був властивий індивідуалістичний тип суспільної свідомості, то навіть в Індії, що останніми роками випередила Японію за показниками ВВП за паритетом купівельної спроможності й вийшла на третє місце в світі (після США і КНР), а під час боротьби за незалежність пережила своєрідну культурно-політичну революцію, формування конструктів, ідентичних західній ментальності, охопило лише середній клас і верстви населення, що тяжіють до нього. Індивідуалістичний тип свідомості в Західній Європі складався в містах,

що були плацдармами й каталізаторами духовно-інтелектуальної революції. В Індії ж чисельність міського населення за даними загального перепису 2011 р. ледве перевищила 31 % [12].

Безумовно, не лише економіка, але й політика бере участь у формуванні міщан як носіїв цілераціональних форм свідомості й діяльності, але якісні зрушення в масштабі всього суспільства, на думку автора, вимагають як мінімум десятиліть інституціоналізації.

В сучасних незахідних суспільствах розвиток середнього класу й відповідних форм свідомості та моделей поведінки вже визначився як тенденція. Але громадянське суспільство, що перебуває в стадії становлення, є своєрідним дзеркалом соціально-політичної структури та класів, верств і груп, які утворюють її й повсякдень взаємодіють. З певною часткою умовності такий стан можна було б назвати «поляризованим громадянським суспільством». Всередині цієї цілісності співіснують типи відносин, які реалізують подальші види соціальної організації й господарської діяльності. Власне ж громадянські взаємини мають багатоярусний характер.

Тому становлення громадянського суспільства як «концептуального» контексту функціонування політичної демократії в кінцевому підсумку залежить від тривалості, інтенсивності й послідовності кумулятивної дії кількох чинників. По-перше, від наявності дієздатної держави, що покриває своїми імпульсами всі ніші суспільства й залучає до виру загальнонаціонального життя масові верстви населення. Така держава в особі професійного адміністративного апарату виступає значимою силою економічної й політичної інтеграції всього територіального простору. Адже розвиток і вдосконалення горизонтальних зв'язків в економіці шляхом проведення системних перетворень призводить до зміцнення політичних засад життєдіяльності суспільства, про що, наприклад, свідчить досвід тієї ж Індії 1990-х рр.

Крім того, важливою є й інституціоналізація розвиненої та диверсифікованої системи комунікацій, що створює сприятливі умови для територіальної рухливості населення — ущільнення соціальних контактів мешканців різних частин країни.

Істотну роль відіграє й будівництво та поширення сучасної системи освіти з орієнтацією на світоглядний раціоналізм, професійну підготовку, оптимізацію рішень, ясне відчуття цінності часу. Практика (особливо в східно-азійських суспільствах) демонструє, що освіта є одним із каталізаторів як економічного зростання, так і розвитку громадянської свідомості.

Значимим чинником є утвердження політичних партій у якості «вихователів» модерної раціоналістичної еліти, стимуляторів органічного сприйняття народом зразків політичної культури й свідомості, характерних для індустріальних суспільств (з очевидною поправкою на своєрідність соціально-історичного досвіду). Фактично відбувається своєрідна інверсія, тобто випередження становлення політичних основ громадянського життя, в той час як економічні сторони його розвитку утверджувалися з певним запізненням, що зумовлювалося природною інертністю господарських інститутів.

Взаємини політичної системи й соціальної структури в незахідному суспільстві, як і раніше, визначаються тією обставиною, що політична свідомість, політична культура й моделі поведінки масових верств населення формувались під визначальним впливом первісних, конфесійних форм зв'язку. Але потреби—результат залучення до певної сфери економічної активності—в діяльній «схемі» особистості й колективу посідали підлегле становище.

Зрештою, зіставлення західних і незахідних суспільств показує наявність двох різних моделей інституційного розвитку. З одного боку, підсумком становлення індустріально-капіталістичного способу виробництва як системоутворюючого начала в Західній Європі було конституювання вповні «самовизначених» підсфер суспільних відносин: економіки, політики, науки, культури й мистецтва, а також релігії. Відповідно сформувались закони, що регулювали діяльність економічних, політичних та інших інститутів з перспективою їхньої щільної діалектичної взаємодії. Вдосконалення життєво важливих інститутів, що відбувалося під час такого процесу, виводило суспільство на новий рівень рівноваги й саморозвитку, поліпшувало його життєздатність (вітальність). З другого боку, незахідні суспільства були змушені пройти таку складну траєкторію в терміни, різко ущільнені загальносвітовими процесами глобалізації.

Будь-яке сучасне (чи те, що модернізується) суспільство відтворюється на підставі множинності інтересів його членів. Але у двох типів розглядуваних соціумів множинність має, так би мовити, різноякісний характер. Розвинені суспільства Заходу дослідники виправдано відносять до складних цілісностей, тобто існуючі етнічні, деномінаційні й історико-географічні відмінності відбиваються на загальній динаміці «західного» політичного процесу. Суперечності, що виникають на неекономічній основі, напевне підвищують напруженість у політичній системі. Але інтенсивність, щільність, регулярність горизонтальних

зв'язків в економіці зрештою відтворюються в політичній системі на допустимому рівні соціальної конфліктності. Саме таким чином регулюються досить гострі внутрішні суперечності в поліетнічних державах Євросоюзу (Бельгія, Велика Британія, Іспанія) й навіть у моноетнічній Франції.

Інша справа—незахідні суспільства, де розмаїття конфліктів, що виникають на неекономічній основі, не завжди врівноважується диференційованою економікою, зацікавленість у розвитку котрої змушує конкуруючі групи спільно підтримувати територіальну цілісність суспільства. Тому концепція політичної стабільності в незахідних суспільствах реалізується з різним ступенем успішності. На думку автора, з усього масиву країн, що розвиваються, доцільно виокремити три групи щодо ефективності стабілізаційної функції їхніх політичних систем.

По-перше, це Індія, Малайзія й Таїланд, що послідовно здійснюють соціально-економічні реформи, які спрямовані на пом'якшення майнових диспропорцій (в Нью-Делі таку модель розвитку називають «growth with equity») й зміцнення горизонтальних зв'язків між господарськими одиницями та регіонами/штатами. Правлячі еліти цих держав активно використовують реформаторський потенціал для забезпечення політичної стабільності суспільства протягом доволі тривалого часу. А в Індії відтворення політичної організації соціуму підтримується й національно-етнічним консенсусом, що є предметом особливої турботи Індійського національного конгресу й Індійської народної партії, які по черзі перемагають на парламентських виборах і формують уряди.

По-друге, це такі держави-архіпелаги як Індонезія, Сінгапур і Філіппіни, де політична стабільність виступає функцією не лише від послідовної модернізації (що спирається на широкий громадський консенсус), але й залежить від успішності реалізації концепції держави як головної сили підтримання єдності й територіальної цілісності країни. Тут варто послатися на професора-політолога Університету Макгілла Б. Р. Найяра, що наголошував на мінливій ролі держави в Південно-Східній Азії: від «вирішальної» в Індонезії й Малайзії до «субстанційної» (тобто такої, що забезпечує макроекономічну стабільність) у Таїланді й «найслабшої» на Філіппінах [13, р. 175]. Послаблення етатизму як керівного принципу збереження територіальної цілісності країни в Індонезії на зламі 1990–2000-х рр. спричинилося до посилення консервативно-охоронних настроїв у «низах», які проявилися на президентських виборах 2004, 2009 і 2014 рр.

По-третє, доцільно виділити так звані «failed states»—держави Тропічної й Південної Африки, що «не відбулися». В цих суспільствах спостерігається своєрідне суміщення принаймні двох несприятливих для внутрішньої стійкості соціуму обставин. З одного боку, для цих країн властиве слабе артикулювання процесів націєтворення внаслідок архаїчного домінування законів простого відтворення над «пульсуючими» в анклавах індустріально-капіталістичними імпульсами. З іншого боку, становище в них визначається відносною нетривалістю дії сучасних чинників на багатоукладний соціум, що не в останню чергу пов'язане з пізнім освоєнням лідерами світової економіки основної частини африканських територій. Нерозвиненість сучасних індустріально-капіталістичних інститутів (економічних і політико-правових) у Демократичній Республіці Конго й Зімбабве, Гвінейській Республіці й Буркіні-Фасо, Ефіопії й Мозамбіку робить суспільства цих країн «крихкими», вразливими для соціальних конфліктів різного походження (що швидко перетворюються на потужні дестабілізатори й політичної системи, і соціуму як такого).

Глобалізація поглибила перепад рівнів розвитку між трьома основними центрами світового господарства (США, Східна Азія і ЄС), з одного боку, й абсолютною більшістю перехідних суспільств—з іншого. Чимало науковців вважають, що досить ймовірним результатом економічної поляризації стане відтворення політичних систем багатьох країн, що розвиваються, на надзвичайно високому рівні соціальної напруги. Швидке вичерпання ресурсів міцності, як правило, веде до руйнування політичних систем і «ретрансляції» назовні (на країни «золотого мільярда») всього комплексу суперечностей, супутніх такій траєкторії розвитку.

Не дивно, що прогностично мислячі громадсько-політичні діячі пропонують Заходу «ремені безпеки» у вигляді проекту «глобалізації знизу»:—уніфікація умов праці, охорони навколишнього середовища, забезпечення економічних і громадянських прав населення в перехідних суспільствах шляхом впровадження світових стандартів соціальних відносин у практику діяльності ТНК в країнах, що розвиваються;—демократизація політичних та інших інститутів на всіх рівнях їхнього функціонування—від локального до глобального;—наближення процесу прийняття рішень до інтересів тих, кого вони зачіпають;—зменшення майнових диспропорцій між лідерами й аутсайдерами глобалізації в процесі нової розподільчої політики й списання боргів найбільш нужденним членам світового співтовари-

ства; — вироблення ефективного механізму захисту найбільш вразливих суспільств від наслідків фінансових і економічних криз у світовому господарстві (впровадження «податку Тобіна» на міжнародні трансфери капіталу, передусім на валютні трансакції) [14, р. 146–147].

Але глобальна розстановка соціально-політичних сил, боротьба Заходу проти міжнародного тероризму й радикального ісламізму не сприяють реалізації цього проекту, що віддаляє перспективу інституціоналізації демократії на більшій частині світового простору.

Як зазначав згаданий вище британський історик і соціолог Е. Гобсбаум, незважаючи на планетарні «вітри змін» по завершенню холодної війни, об'єктивні умови для конституювання «дійсно стійких демократій» (*genuine lasting democracy*) у незахідних країнах досі ще не сформувалися [6, с. 442–443]. Та й власне демократичний транзит, як і будь-яка глибока суспільна трансформація, вважає Ф. Закарія, має очевидні тіньові боки. «А що коли демократія вистилає шлях ісламській теократії чи режиму, схожому на неї?... По всьому світу демократично обрані режими... систематично нехтують конституційними обмеженнями, що накладаються на владу, й позбавляють громадян основних прав і свобод [1, р. 16].

Уявлення про «неліберальну демократію» добре сполучається з концепцією «авторитарного парламентаризму», запропонованою відомим радянським сходознавцем Н. Сімонією, що прагнув чітко позначити відмінність цих двох суспільств від західних аналогів, з одного боку, та основного масиву країн, що розвиваються, — з іншого [15, с. 296–381]. На погляд автора, такий підхід зберігає до сьогодні евристичні можливості для розуміння змісту політичного процесу на Сході.

Таким чином, у міжстадійного політичного переходу є два важливі аспекти, які безпосередньо стосуються інституціоналізації демократії в країнах, що розвиваються. Перший аспект, пов'язаний з оцінкою політичної ефективності моделей модернізації, має бути поєднаний із внутрішньою здатністю суспільства (і влади, й народу) самостійно перетворювати патримоніальну державу й кардинально оновлювати соціальні організації традиційного типу.

А другий полягає в тому, що успішність ліберального проекту в незахідних суспільствах безпосередньо залежить від спроможності народних мас використати політичні інститути демократії для поглиблення й розширення соціально-економічних реформ. Але слабкість горизонтальних зв'язків у суспільстві, акцентована особливостями територіальної організації, приміром Бангладеш, М'янми чи Філіппін, дозволяє ствер-

дживати існування перманентно відтворюваної «системи», що гасить на ранніх стадіях визрівання будь-яких імпульсів до внутрішньої модернізації соціуму.

Поглиненість державної еліти внутрішньогруповими відносинами й несформованість у суспільстві людини як суверенного типу особистості—ці два макросоціальні чинники й досі перешкоджають розширенню реальної політичної участі. Таке явище на початку 1990-х рр. було найменоване «демократією низької ефективності», коли суспільство за наявності «формальних» інститутів народоправства нездатне: 1) здійснити у власних інтересах назрілі соціальні реформи; 2) хоча б частково перерозподілити земельний фонд на користь численного селянства; 3) закласти базу для інституціоналізації справжньої партисипаторної демократії [16, р. 195–225]. На тих же Філіппінах стаціонарність «неліберальної демократії» виявляється в стійкому відтворенні неопатримоніального ладу і в певному «зависанні» суспільства між реформою й революцією.

Отже, гетерогенні суспільства розпадаються під впливом кризи економічної ефективності та політичної легітимності й кризи етнонаціональних суперечностей. Інституційна демократія, що органічно вбирає в себе довершений національний відтворювальний комплекс, розвинене громадянське суспільство й відлагоджену систему політичного представництва, є найбільш ефективним засобом відвернення соціальної деструкції.

Демократизація в світі так чи інакше буде поширюватися, але рух країн до найбільш розвинених форм політичної організації є суперечливим процесом, що часом містить у собі взаємодію протилежно спрямованих тенденцій. Проблема полягає в тому, що сучасні реалії демократизації істотно випереджають теорію й, що набагато важливіше, перевершують її за складністю. Тому в політологічному дискурсі триває різномудство, що межує з розгубленістю, щодо оптимальної форми політичної організації незахідних суспільств, до яких типологічно в багатьох відношеннях належить абсолютна більшість членів СНД.

Список використаних джерел:

1. Zakaria F. *The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad* / Fareed Zakaria. — New York—London: W.W. Norton & Co., 2003. — 286 p.

2. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Фарид Закария; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Ладомир, 2004. — 383 с.
3. President Bush Delivers State of the Union Address [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2006/01/20060131-10.html>.
4. Scalapino, Robert A. The Politics of Development: Perspectives on Twentieth-Century Asia / Robert A. Scalapino. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1989. — 137 p.
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. / Фернан Бродель; пер. з фр. Григорій Філіпчук. У 3 тт. — Т. 3. Час світу. — К.: Основи, 1998. — 631 с.
6. Гобсбаум Е. Вік екстремізму: Коротка історія XX віку, 1914–1991 / Ерик Гобсбаум; з англ. пер. Олександр Мокровольский. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. — 543 с.
7. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. / Фернан Бродель; пер. з фр. Григорій Філіпчук. У 3 тт. — Т. 2. Ігри обміну. — К.: Основи, 1997. — 585 с.
8. Bowles S., Gintis H. Democracy and Capitalism: Property, Community and the Contradictions of Modern Social Thought / Samuel Bowles, Herbert Gintis. — New York: Basic Books, Inc., Publishers, 1986. — 262 p.
9. Жискара д'Эстен В. Власть и жизнь / Валери Жискара д'Эстен; пер. с фр. Н. Ю. Дубининой. — М.: Международные отношения, 1990. — 320 с.
10. The Reform Bill of 1832: Why not Revolution? / edited by William Henry Maehl. — New York: Holt, Rinehart and Winston, 1967. — 122 p.
11. Governing Globalization: Issues and Institutions / Deepak Nayyar and Julius Court (ed.). — Helsinki: UNU World Institute for Development Economics Research, 2002. — 43 p.
12. India [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/in.html>.
13. Nayar B. R. The Geopolitics of Globalization: the Consequences for Development / Baldev Raj Nayar. — New Delhi: Oxford University Press, 2007. — 301 p.
14. Steger M.B. Globalization: The New Market Ideology / Manfred B. Steger. — Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2002. — 195 p.

15. Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного / Отв. ред. Л. И. Рейснер, Н. А. Симония. — М.: «Наука», 1984. — 402 с.
16. Gills B.K., Rocamora J., Wilson R. Low Intensity Democracy: Political Power in the New World Order / Barry K. Gills, Joel Rocamora, Richard Wilson. — London; Boulder, CO: Pluto Press, 1993. — 264 p.

Стаття надійшла до редакції 03.09.2014 р.

Головченко В.И. Нелиберальные демократии как общественно-политический феномен постбиполярного мира

Рассматриваются современные тенденции глобального расширения демократических институтов и трудности их укоренения в незападных обществах.

Ключевые слова: демократия, государство, западная цивилизация, развивающиеся страны, общество.

Holovchenko V.I. Illiberal democracies as a socio-political phenomenon of post-bipolar world

Modern trends in the global spread of democratic institutions and the difficulties of their rooting in non-Western societies are considered.

Keywords: democracy, state, western civilization, developing countries, society.